

“TÜRK ŞİİRİNDE ERGUVAN” ÜZERİNE BİR DENEME**

Şener DEMİREL¹

GİRİŞ

Osmanlı döneminde adına bayramlar düzenlenen erguvanlar hâlâ Boğaz’ın vazgeçilmez bir rengi. Yalıların etrafını pembeye boyayan erguvanlar hem gözleri okşuyor hem de mis kokularıyla insanı rahatlatıyor...

İstanbul Boğazı’nın pembe simgesi olan erguvan, baharın sonlarına gelinen şu günlerde sahil civarını rüya gibi bezedi. Asıl memleketi İstanbul olan bu güzel pembelik için Ahmet Hamdi Tanpınar da “İklimimizde gülden sonra bayramı yapılacak bir çiçek varsa, o da erguvandır” demişti. Boğaz’ın iki kıyısındaki yalıların etrafını süsleyen erguvanın Osmanlı tarihinde de adına bayramlar kutlanacak kadar çok değeri vardı. Her yıl nisan ayında çiçek açan erguvan ağacı, mayıs ayı ortalarına kadar pembe rengini korur. Erguvanın en önemli özelliği çiçeklerinin, henüz yaprakları açılmadan açması ve dallar üzerinde değil de gövdede oluşmasıdır. Yüzlerce yıl yaşayabilen erguvan ağacı, çiçekleri dökülmeye yakınken yapraklanır ve 10 metreye kadar büyüyebilir.

Yüzyıl öncesine kadar Bursa’da bir bahar geleneği olarak Erguvan Bayramı kutlanmaktaydı. Evliya Çelebi’nin de “Erguvan Cemiyeti Fası” diye söz ettiği bu gelenek, Emir Sultan tarafından başlatılmıştı. Her yıl Nevruz başlarında Anadolu’nun dört bir yanından Bursa’ya gelip Emir Sultan türbe dergâhını ziyaret eden dervişler, sabahlara kadar zikrederlerdi. Tanpınar, söz konusu Erguvan Şenliklerini Beş Şehir’in Bursa ile ilgili bölümünde şöyle anlatıyor:

“Erguvan şenliği, baharın bütün güzelliğiyle kendini gösterdiği erguvanların rengârenk açtığı günlerde Emir Sultan halife ve müritlerinin, Osmanlı ülkesinin dört bir yanından kalabalıklar hâlinde Bursa’da Emir Sultan dergâhına gelerek, bir hafta boyunca zikir ü tevhid icra etmeleri, diğer tekke ve dergâhları ziyaret ederek sohbet katılmalarıdır. Bir hafta süren bu fasıl çeşitli toplantılar, davetler, şehir gezileri ve benzeri cemiyetlerle şenlenir; bu durum, şehirde bolluk, bereket ve meserret olarak algılanırdı.” (Yaşın, 2004).

Orhan Okay, İstanbul, özellikle Boğaziçi ile ilgili duygu, düşünce ve hatıralarını dile getirdiği “Boğaziçi Hâlâ Güzel” başlıklı bir yazısında erguvan ile ilgili şu tespitlerde bulunuyor: ‘Eski İstanbullular, özellikle Boğaziçi sakinleri cemrelere, nevrusa dikkat etseler de asıl baharın geldiğine erguvanların çiçek açmasıyla kani olurlardı. Dev gibi çamların, çınarların, kestanelerin arasında kaybolmuşken nisan sonlarına doğru birdenbire çıldıran çiçekleriyle baharın saltanatını onlar tek başına yürütür. 1940’larda, adı çoktan değişmiş de olsa halâ Şirket-i Hayriye denilen vapurların gedikli

Bu makale 25-27 Nisan 2007’de Erzurum’da düzenlenen Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu’nda bildiri olarak sunulmuştur.

Türkiye’de erguvan denilince akla gelen ilk isimlerden biri olan, “Erguvan Muhibleri” adı altında bir dernek kurarak erguvana duyduğu sevgiyi kurumsallaştıran ve erguvan ile ilgili elindeki bütün bilgi ve belgeleri bana sunma nezaketini gösteren sayın Hüseyin EMİROĞLU’na teşekkürü bir borç bilirim.

Doç. Dr. Şener DEMİREL, “Türk Şiirinde Erguvan” Üzerine Bir Deneme, Uluslar arası Türklük Bilgisi Sempozyumu, 25-27 Nisan 2007, Erzurum Atatürk Üniversitesi.

¹ Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Elazığ, sdemirel@firat.edu.tr

yolcuları, kaptanın sanki her seferinde Boğaz'ın gizli bir köşesini göstermek ister gibi usta manevralarıyla, hiç beklemedikleri küçük bir dönüşünde tepelerde, yamaçlarda, kıyılarda, köşklerin, yalıların bahçelerinde açık mor mu, eflâton mu, pembe mi, hayır hiçbirisi değil, o kendi ismini taşıyan rengiyle erguvanlarla karşılaşırlardı. O zaman, hilkatin ustalar ustası ressamının fırça darbeleriyle bütün Boğaz, göğü ve deniziyle erguvan olurdu.

Ufku bir fırçada has bahçeye döndürdü bahar

Erguvan göklerin altında sular leylâki... (Okay, 2002)

Haluk Dursun ise, “Boğaziçi’nde Erguvan Bayramı” adlı bir yazısında erguvanla ilgili duygu ve düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: Erguvan denince akla, önce İstanbul ve hassaten Boğaziçi gelir. Bu imparator şehrimiz M.S. 330 yılında Constantinus tarafından kurulduğunda, başka bir deyişle surlar bitirilip şehrin açılışı yapıldığında, mevsim, erguvan mevsimiymiş. Tarihçiler, bu günü 11 Mayıs olarak kabul ederler. Yani tam İstanbul’da erguvanların açtığı, tabii bir dekor halinde şehri süslediği mevsim... Bizans Hıristiyan dünyasının bu “Yahuda Ağacı”, daha sonra Türk İslam dönemlerinde de hak ettiği ilgiyi ve sevgiyi görmeye devam etti. Öyle ki, zaman zaman Osmanlı padişahları, payitahttaki erguvan ağacı sayısını yeterli bulmayarak taşradan Dersaadet’e erguvan getirilmesi yönünde talimatlar verdiler (Dursun, 1998).

Mehmet Yaşın, Orhan Okay ve Haluk Dursun’dan yapılan yukarıdaki alıntılar bu bildiride üzerinde durulacak olan konu hakkında az da olsa bir fikir vermektedir. Erguvan bir gül, bir lâle, bir nergis veya bir sümbül kadar olmasa bile özellikle Divan ve Yeni Türk şiirinde rengiyle birbirinden değişik ve zengin çağrışımlara konu olmuş bir çiçek/ağaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda bildirimizde erguvanın Divan, Halk ve Yeni Türk edebiyatı dönemlerinde ne tür bir tahayyül ve tasavvura ilham kaynağı olduğu araştırılmış, bu yapılırken de önce kelimenin adı, anlamı, nereden geldiği, rengi gibi hususlar üzerinde durulmuş, en sonda da Divan, Halk ve Tanzimat sonrası Türk şiiri geleneği içindeki kullanımı örneklerle dile getirilmeye çalışılmıştır.

1.Erguvan, Adı ve Özellikleri

1.1 Adı

Ergevân, ergavân, erguvan gibi okunuşlarla karşımıza çıkan Farsça asıllı kelime Türkçe Sözlük’te “Baklagillerden, eflatunla kırmızı arası renkte çiçek açan, güzel bir süs ağacı, deliboynuz (Cercis siliquastrum): *"Erguvan dallarından örülmüş çardağın içi loştu iyice."*- N. Cumalı. Erguvanî, Eflatunla kırmızı arası renk, bu renkte olan (TDK.Türkçe Sözlük, 1988:462).

Mütercim Âsım Efendi, Burhân-ı Katı adlı eserinde erguvan hakkında şöyle söyler: Ergevân, pehlevân vezninde. Bu isimle maruf kırmızı çiçektir. Bârid ve yâbis, şerbeti def-i humâr ve ahşab-ı mahrukasını tıla, inbât-ı şa’r ve hizâb hususunda dahi bî-nazîrdir. Ercuvân muarrebidir (Mütercim Âsım Efendi, Burhan-ı Katı,2000: 222).

Ahmet Talat Onay, “Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar” adlı eserinde “Ergavân, kırmızıya mail bir çiçek. Eski tıbbı göre tabiatı soğuk ve kuru olduğundan şerbeti sarhoşu ayıltırmış, mahmurluğu giderirmiş, şarabı ferahlık verirmiş. Yakılmış ağacının külü vücutta kıl çıkmayan bir yere sürülürse, kıl

bitirir, ellere yakılırsa kınadan daha güzel parlak düşmüş” der ve bu açıklamasından sonra Nevî-zâde Atâyî ve Şeyh Gâlib’den aldığı aşağıdaki şu iki beyti örnek gösterir:

Zamâne gussaları bi-girân imiş bildük

Velî devâsı mey-i ergavân imiş bildük (Nevî-zâde Atâyî)

Nasf-ı cemili öyle müferih ki söylesem

Te’sîr ider dimâga mey-i ergavân gibi (Şeyh Gâlib) (Onay, 1993:149)

Turhan Baytop, Türkçe Bitki Adları Sözlüğü’nde erguvan ile ilgili olarak “pembe çiçekli, 2-10 metre yüksekliğinde bir ağaç ya da ağaççık, çiçekleri çiğ ya da yağda kavrulularak yenen, Batı Anadolu’da yetişen bir bitkidir.” demektedir (Baytop, 1997: 100).

İskender Pala, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü’nde “Ergavân, kırmızı renkte bir çiçek. Rengi dolayısıyla şarap ve dudak ile birlikte anılır.” diyerek Onay’ın söylediklerine benzeri bilgiler verir (Pala, 1989:267). İskender Pala’nın Karamanlı Nizâmî’den aldığı örnekte kad/boy ile serv ve ruhsar/yanak ile erguvan arasında kurulan ilgi (aynı zamanda güzel bir düzenli leff ü neşr sanatı vardır) dikkat çekicidir.

Ger idersem kadd ü ruhsârun yolında cân revân

Bitiser sinümde sinem üzre serv ü ergavân (Karamanlı Nizâmî)

Resimli Türkçe Kamus: Erguvan: Bir nevi kırmızı çiçek. Erguvanî, o çiçeğin renginde olan (Kestelli, 2004:120).

Ferheng-i Ziyâ’da erguvan hakkında Resimli Türkçe Kamus’takine benzer bir bilgi yer almaktadır: Ergevân “Lisanımızda da ergavân çiçeği denilen kırmızı çiçek. Ergevânî, ergevân renkli (Ferheng-i Ziyâ, C.I, 1984:115).

Erguvan: Baklagiller familyasından bir ağaç. Pembe ve kırmızı renkte çiçekler açan, yaprakları çiçekten sonra meydana gelen, fasulye kabuğu şeklinde ince ve yassı bir yemiş veren bir ağaçtır. Bazı türleri sekiz metre kadar boy verir. Çiçeklerinin güzelliği sebebi ile bahçe ve parklarda süs için yetiştirilir.²

Yukarıdaki tanımlardan anlaşılacağı gibi, erguvan özellikle rengi ile dikkat çeken bir çiçek/ağaçtır. Kırmızı, eflatun, eflatunla kırmızı arası, pembe veya pembemsi gibi ifadeler, erguvanın belirgin özelliği olan rengini eksen alan tanımlardaki ortak ifadelerdir. Aşağıda özellikle Divan şiirinden alınan örneklerde gayet açık bir şekilde görüleceği gibi, Divan şairlerinin büyük bir çoğunluğu, erguvanın rengine atıfta bulunmuşlar, hayallerini erguvanın rengi çerçevesinde dile getirmeye çalışmışlardır.

1.2. Özellikleri³

² <http://www.nedir.cc/bitkiler/erguvan.html>, (20.11.2006)

³ Bu başlık altında erguvan hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler şöyledir:

Familya: Leguminosae (Baklagiller)

Latince: Cercis siliquastrum

Türkçe: Erguvan, Kırmızı Harip, Yuda Ağacı.

Doğal Yayılış: Güney Avrupa, Batı Asya. Ülkemizde; Akdeniz Bölgesi’nde makiliklerde, Kuzey Anadolu’da Karadeniz Kıyıları’nda Marmara ve Ege Bölgeleri’nde yetişmektedirler.

Toprak ve Besin İsteği: Kuru ve taze, kireçli, ağır balçıklı topraklarda ve güneye bakan yamaçlarda iyi gelişir. Kurak, kuru ve kumlu topraklarda da yetiştirmeye uygundur. pH= 6.5-7.5 optimaldir.

Donlara Duyarlılık: Soğuk iklim şartlarında himayeye ihtiyaç duyar. Vejetasyon mevsimi dışında -15°C sıcaklıklara kadar dayanır.

1.2.1. Rengi

Erguvanın rengi konusunda, kaynaklarda birbirinden değişik görüşlerin dile getirildiği, bu bağlamda söz konusu kaynaklarda erguvanın renginin kırmızı, kırmızıya mail, pembe, pembemsi, mor, eflatun, eflatunla mor arası gibi renklerle tarif edilmeye çalışıldığı görülmüştür.

Erguvan üzerine dikkatleri çeken ve bu çerçevede yazılar kaleme alan Süheyl Ünver, erguvanın Farsça bir renk ismi ve isminin de rengi olduğunu belirtir (Ünver, 1966) .

Mehmet Yaşın, “Erguvan Üzerine” adlı yazısında erguvanın rengine atıfta bulunur ve “Ergavân, kırmızı renkte bir çiçek. Rengi dolayısıyla şarap ve dudak ile birlikte anılır.” diyerek İskender Pala’nın “Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü”ndeki erguvan ile ilgili sözlerine yer verir (Yaşın, 2004).

Mehmet Yaşın, yukarıda adı geçen yazısının devamında erguvanın rengi ile ilgili olarak “Erguvan pembe midir, gül kurusu mudur, vişne midir, mor mudur, lila mıdır, şarap kırmızı mıdır?” gibi soruları sorar ve bu soruların cevabının zor olduğunu belirtir. Ancak yine de bir cevap bulabilmek adına resim sanatçısı Ünay Kızıltan’a sorar ve ondan şu cevabı alır:

“Aşağı yukarı pembedir erguvan. Hafifçe, gizlice mavimsi. Ama öyle her hangi bir mavi de değil, çivit mavisi vardır ya bildiğimiz, işte o maviye çalar gizlice. Erguvan, o muhteşem renk, çokça şarap kırmızısı, pek az çivit mavi ve bolca beyaz ile ulaşabileceğiniz fevkalade zengin bir renktir. Burada renklerin ton farklılıklarına girmek olanaksız, ama yine de şu kadarını söylememe izin verin; beyaz kadar açık değil, siyah kadar asla değil, orta-açık tondaki bir gri kadar açılmış, ışıklı bir renktir erguvan. Buna karşın, ana renkler arasında adı geçmediği gibi, nedense biz renk kullanıcıları da ona erguvan demeyi ihmal ederiz. Sözlüklerde böyle bir renk için; mavimsi pembe gibi tanımlar yer alır.. Neden? Zira boyalardaki bu renk, bu muhteşem çiçekten değil ama Lübnan kıyılarına vuran bir deniz kabuklusundan elde edilmiştir.”(Yaşın, 2004)

Hasan Doğruyol da “Erguvan Üzerine” adlı yazısında erguvanın rengi konusuna temas eder ve bu konuda şunları söyler: “Ülkemiz florasının doğal türlerinden olan bu ağacın nisan ve mayıs aylarında, yapraklanmadan evvel tüm dallarda ve gövdede bulabildikleri neredeyse bütün noktalardan pütür pütür açan eflatun- pembe renkli çiçekleri, ağacı adeta bir çiçek topuna çevirir. Kalp şeklindeki yaprakları ve körpe filizleri daha sonra kırmızısı erguvânî renkte belirir, sonra yeşile döner ve bu renk cümbüşüne

Sıcaklık ve Nem: Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğü bölgelerde iyi yetişir. Kuzey bölgelerimizde ise sıcak ve korunaklı yerlerde yetişir.

Tohum Özellikleri: Kahverengi tohumları 5-8 mm. uzun, 2-3 mm. kalınlığında, eliptik ve serttir.

Tepe Şekli: Dar, yuvarlak bir tepe yapar. Tepe çapı 2-4 m. civarındadır.

Makaslama ve Budama: Kışın bakım amacıyla budanabilir.

Büyüme ve Boylanma: Önceleri hızlı, sonra yavaş büyür. Maksimum 8-10 m. boy yapar.

Kök Yapısı: Yayvan kök yapar. Kök sıklığından hoşlanmaz. Köklerinde havanın serbest azotunu bağlayan yumrular vardır.

Işık İsteği: Yarı gölge ağacıdır.

Meyve ve Çiçek: Meyveler fasulye görünümünde, 9-10 cm. uzun, 2-5 cm. geniş, kızılısı kahverengindedir. Karın çizgisinde dar ve uzunca kanat bulunur. Tohumu boldur. Sonbaharda olgunlaşan meyve, kış boyunca bitki üzerinde kalır. Nisan-Mayıs ayında açan çiçekleri hermofrodit olup, yapraklanmadan önce açarlar. Uzun saplı olan çiçekler, 3-8çiçekli salkım kuruluşunda ve erguvan kırmızısı rengi ile çok dekoratiftir.

Yaprak ve Sürgün: Yaz yeşili yaprakları yuvarlak, böbrek biçimli, düz kenarlı, 9 cm. uzun 12 cm. geniş, dip tarafı girintili, üst yüzü koyu yeşil, alt yüzü mavimsi yeşil renkte olup, her iki yüzü de tüsüzdür. Uç tomurcuk pseudoterminal, yan tomurcuk sürgüne almalı dizilmiştir. Yapraklar koyu yeşil-kırmızısı ve uzun saplı, taze sürgünler kızıl-kahve renklidir.

Üretim Şekli: Tohum ve çelikle üretilir. İlkbaharda don tehlikesi olmayan yerlerde doğrudan sonbaharda, veya üç aylık soğuk katlamanın ardından ya da sülfirik asitle bir saatlik muameleden sonra suda şişirilerek ilkbaharda ekilir. Temmuz-Ağustos ayında yarı olgun odun çelikleri ile üretilebilir.

Diğer Özellikler: Çok dekoratif olan bu tür, soliter veya küçük gruplar halinde kullanılır. Odunu sert ve ağırdır. Tanenli yaprakları tıpta, meyveleri çikolata yapımında kullanılır. (Rifat Keleş, Orman Mühendisi, Erguvan adlı yazısından)

sonbaharda sarı ve bunun çeşitli tonları da eklenir. Erguvanlar bu gösterişli bayramlıklarını giyince, Uludağ yamaçları sanki her vadisinden bir ateş ırmağı akıtıyormuş görüntüsüne bürünür. Erguvan rengi, aurada derin bir ruhsal bütünlüğe işaret eder. Bu renk, doğal yolla ancak bazı yumuşakçaların topluca yok edilmesi pahasına elde edilir (Doğruyol, 2004:57).

Gerçekte ergavân/erguvan Türk şiir geleneğinde, özellikle Divan şiirinde gül ve lâle kadar önemli bir yere sahip olmasa da yine de kırmızıya çalan pembemsi rengi ile gül ve lâle gibi şarap, kan, kanlı göz yaşı ve sevgilinin yanağı gibi birbirinden değişik tasavvura malzeme olduğu tespit edilmiştir.

1. 3. Çeşitli İnanç ve Mitolojilerde Erguvan

Erguvanın Eski Mısır'dan Anadolu'ya, Amerika yerlilerinden Şamanlara kadar oldukça geniş bir inanç ve mitoloji coğrafyasına yayıldığı bilinir. Özellikle erguvanının renginin birbirinden değişik sembolik anlamlarla yüklü olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilen bir husustur. Örneğin, Eski Mısır'da ve Roma'da asalet sembolü olması gibi. Öyle ki Roma'da erguvanî pelerini ancak imparatorların giymesi söz konusu olabilirmiş. Ayrıca Hz. Harun'un efodunun renginin erguvanî kırmızı olması ve Hz. İsa'nın çarımha gerilmeden önce ona erguvanî renkli bir giysi giydirilmesi gibi (Doğruyol, 2004:58).

Hıristiyan kültüründe müstakil kitaplara konu olan Erguvan ağacı efsanesi vardır. Bu efsaneye göre "Erguvan ağacı İngilizce konuşulan ülkelerde, Judas Tree yani Yahuda'nın ağacı olarak bilinir. Yahuda, İsa'yı ele verdikten sonra kendini erguvan ağacına asmıştır. Ağacın dallarının çarpık çurpuk biçiminin bu olaydan kaynaklandığı anlatılır. Aynı efsanenin başka versiyonlarında ise, ağacın çiçeklerinin İsa'nın gözyaşlarını, çiçeklerin pembe renginin ise Yahuda'nın ihanetinin utancını yansıttığı rivayet edilir.⁴

Yahuda'nın ağacı olarak bilinen 'erguvan ağacı'nın mitolojik bir öyküsü var. Baş kahinler ve diğer din adamları İsa'yı öldürmeye karar verirler. On iki havariden biri olan Yahuda İskariyot ise, baş kahinlere giderek, "Onu ele verirsem bana ne verirsiniz?" der. Otuz gümüşü alan Yahuda, İsa'yı ele vermek için fırsat kollamaya başlar. İsa ise bütün bunları bilmektedir. O akşam İsa, on iki havarisi ile yemekte buluşur. Yemek esnasında, "Sizden biri beni ele verecek" der. Havariler bu söze hem üzülmeler hem de her biri, ihbar edecek olanın kim olduğunu merak eder. İsa, konuşmaya devam eder: "Beni ele verecek olan, benimle birlikte elindeki ekmeği sahana batırmış olandır" O an Yahuda'nın eli ekmekle birlikte sahandadır. İsa'ya dönerek, "Yoksa, beni mi demek istedin?" der. İsa ise gayet sakin bir şekilde, "Söylediğin gibidir" der. Yahuda ise, baş kahinlerle anlaşmış ve onlara şöyle demiştir. "Ben o kalabalık içinde kimi öpersem, İsa O' dur." Yahuda dediğini yapar, "Selam Rab" diyerek İsa'yı alnından öper. Baş kahinlerin adamları da İsa'yı yakalayıp götürürler. O gecenin sabahında, Baş kahinler ve şehir halkının ihtiyarları, İsa'nın ölüm cezasına çarptırılması konusunda anlaşırlar.

Yahuda ise olanlardan pişmandır. Aldığı otuz gümüşü baş kahinlere geri götürerek, "Ben suçsuz birini ele vermekle günah işledim" der. Baş kahinlerin oralı olmadığını gören Yahuda, paraları tapınağın içine fırlatarak oradan ayrılır ve kendini bir ağaca asar. Yahuda'nın kendini astığı ağaç, baharda açan

⁴ Ana Britannica, C.11, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1994, s.323

pembe renkli, keçi boynuzuna benzer çiçekleriyle göze en çok hitap bir ağaçtır, adı da Erguvandır. Dallarının çarpık çurpuk biçiminin de bu olaydan kaynaklandığı anlatılır.⁵

İslâm kültüründe de erguvanla ilgili rivayetlere rastlamak mümkündür. Bu rivayetlerden birinde Hz. Peygamber'in "ben erguvan renkli şeyin üzerine binmem" dediği nakledilmiştir.⁶ Bu rivayetin yanı sıra Hz. Berâ'nın "ben onu kızıl bir hulle içerisinde gördüm; o hulle benim o zaman kadar sırtında gördüğüm en güzel libastı" şeklinde bir rivayeti de vardır.⁷

Türk geleneğinde de dikkate değer bir yeri olan erguvanın Sultan Tuğrul'un çadırının rengi olması açısından önemlidir. Çünkü çadır, Türklerde hakimiyetin sembolüdür ve bu açıdan rengi çok önemlidir. Osmanlıda ise erguvanî rengin ön plana çıktığı; Rodos fatihi Kanunî'nin, şövalyelerin reisi L'isle Adam'ı önce yağmur altında uzun bir süre beklettiği, daha sonra erguvanî renkli çadırda kabul ettiği rivayet edilir (Doğruyol, 2004:58)

Erguvan ile ilgili olarak yukarıda verilen rivayetlerin dışındaki bir iki rivayet/efsane de şöyledir:

1. Amerika'nın sahib-i aslîsi diyebileceğimiz Kızılderililer, Kiowa'lar meselâ, erişilmez bilgelikleriyle, bu kısa ömürlü çiçeklerin ilk tomurcuklarını ilkbaharın kesin işareti olarak görmekte hiç gecikmemişler; "kara" kışı kovup uzaklaştırmanın en kestirme yolu olarak da, erguvanların çiçeklenmiş dallarını çadırlarının kapısına asıvermişler.

2. Şaman büyücülerin binbir türlü hastalığı kovup uzaklaştırmanın kestirme yolu olarak erguvan kabuklarını kullandıkları da biliniyor...

3. Kadim Yunaneli'nde "kerkis", yani "mekik" deniyormuş, çiçeklerinin biçimi dokumacının mekiğini çağrıştırdığı için. Ama bazı frenk dillerinde "yahuda ağacı" adı veriliyor (Yaşın, 2004).

1. 4. Türk Osmanlı Geleneğindeki Yeri

Erguvanın Osmanlı kültüründe özel bir yeri olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Yüzlerce şairin hayaline konu olmuş bir unsurun kültürün parçası olarak kendine yer edinmesi olası bir sonuç olsa gerek. Yazar Ramis Dara'nın 'Erguvan Zamanı' adlı kitabında XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başlarında Bursa'da erguvanın 'Erguvan Bayramı' adı altında bir kutlamanın ana unsuru olduğu anlatılmaktadır. Kitapta bu bayramın öyküsü şöyle anlatılıyor: "Buharalı bir çömlekçinin oğlu olan Seyyid Ali (Seyyid Şemseddin Muhammed bin Ali el- Hüseyini el Buhari) Medine'deyken rüyasına Hz. Muhammed girer ve ona, 'Anadolu'ya gidip hizmetini orada sürdür' der. Seyyid Ali bunun üzerine tasını tarağını toplayıp yola çıkar. Bursa'da yerleşmeye karar verir. Kısa sürede tanınır, Bursalılar onun ziyaretine koşar. Henüz 22 yaşında olan Seyyid Ali, "Emir Sultan" diye anılmaya başlanır. Emir Sultan bir süre sonra, Sultan Yıldırım Bayezid'in kızı Hundi Hatun'la evlenir, saraya damat olur. Osmanlı ordusu artık onun duasını almadan sefere çıkmaz olur. Herkes tarafından çok sevilen Emir Sultan 1429 yılında vefat eder. O tarihten itibaren bahar başlangıcında -erguvanlar çiçeğe bezenince- Türkiye'nin dört

⁵ <http://www.bengisu.net/erguvan.asp> (16.11.2006)

⁶ Hadis, Ebu Davud, Libas, 11; Tirmizî, Edeb, 30

⁷ Hadis, Buhârî, libas, 35, Müslim, Fezâil, 91

bir yanından gelen müridleri, Emir Sultan'ın türbesini ziyaret eder. Kalabalıkların Bursa'da bulunduğu bu dönem, "Erguvan Cemiyeti, Erguvan Faslı, Erguvan Bayramı" diye anılmaya başlanır. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde "Erguvan Faslı" unvanı altında değindiği bu toplantılara çok sayıda insanın katıldığına tanıklık etmek üzere "deniz gibi" ifadesini kullanır" (Dara, 2004).

Erguvanın yarı efsane yarı gerçek böylesine bir söyleme konu olması, onun kültür tarihimiz içindeki yerini gösteren küçük bir örnektir. Osmanlı devlet ricalinde gülün, özellikle XVIII.yüzyıl başlarında bir devre adını ve damgasını vuran lâlenin etkisi yanında, erguvanın belki de Bizans ve Hıristiyan geleneğinden izler taşımasından dolayı geri planda kalması ne kadar dikkat çekiciyse, özellikle Cumhuriyet sonrası Türk şiirinde oldukça zengin bir çağrışıma ve hayale konu olması açısından da aynı derecede önemlidir.

Buraya kadar erguvan ile ilgili genel tespit ve değerlendirmelerden sonra, erguvanın Türk edebiyatı içindeki yeri üzerinde daha somut unsurlardan, Divan, Halk ve Tanzimat sonrası Türk şiiri dönemlerine ait şiir örneklerinden yola çıkılarak, yaklaşık beş-altı asırlık süreç içinde şairlerin algılama ve muhayyilelerindeki zengin dalgalanmanın izlerine bakılabilir. Bu bağlamda Türk Şiirinde Erguvan Üzerine Bir Deneme konulu yazımız üç başlıktan meydana gelmektedir. Bunlar:

1. Divan Şiirinde Erguvan
2. Halk Şiirinde Erguvan
3. Tanzimat Sonrası Türk Şiirinde Erguvan

2. Türk Şiirinde Erguvan

2.1. Divan Şiirinde Erguvan

Öncelikle Divan şairinin genelde tabiata, özelde erguvana halk ve Tanzimat sonrası, özellikle Cumhuriyet sonrası dönem şairleri gibi bakmadıklarını, aralarında ciddi bir algılama ve yansıtma farklılığı olduğunu belirtmek gerekir. Divan şairinin tabiata bakışı, görüneni anlatmaktan ziyade görünenin kendi muhayyilesinde meydana getirdiği izlenimi, kendine has bir söyleyiş kalıbı içinde dışa vurmak biçimindedir. Çok şeyde olduğu gibi divan şiirinin tabiatı algılayışının arka plânını tasavvuf şekillendirir. Sabri Esat Siyavuşgil, konuyla ilgili bir yazısında şöyle der: Divan şairi tabiatı, bir mutasavvıfın gözüyle görür. Nazarında tabiat, bütün çiçek, su ve rüzgârıyla, vahdaniyetten nişânedir. Her varlık, kül olan Vücûd-ı Mutlak'ın bir cüz'ü; her manzara, Hüsn-i Mutlak'ın bir tecellîsidir. Divan şairi, tabiata bir ayna imiş gibi bakar ve onda yalnız kendini, yani insanı görür (Siyavuşgil, 1943'ten akt. Elçin, 1993:10).

Gerçekte divan şairi tabiatla ilgili hangi unsuru ele almışsa mutlaka insanı anlatmak için bir araç olarak tasavvur etmiş, bu çerçevede değerlendirmiştir. Konuyu biraz daha yakından bakacak olursak eğer, Divan şairi hassasiyet ve muhayyilesini tabiata tâbi kılmaz, şiirini yalnız ona, münhasıran ona râm etmez; bilâkis tabiatı kendi felsefesine, kendi dünya görüşüne bağlar ve onu muhayyilesinin bir bahçesi hâline getirir (Siyavuşgil, 1943'ten akt. Elçin, 1993:10).

İlerideki örneklerden daha iyi anlaşılacağı gibi Divan şairlerinin erguvana bakışları ve değerlendirmeleri, gül, lâle, sümbül ve nergise bakış açılarından hiç de farklı değildir. Hatta tamamen aynı tasavvurla baktıkları rahatlıkla söylenebilir. Ancak erguvan, gül ya da lâle kadar yaygın ve her yerde görülebilen bir çiçek/ağaç olmadığı için onunla ilgili tahayyül ve tasavvurlarda belli bir oranda sınırlılık

görülmektedir. Gerçi Divan şairi için unsuru görmek çok da önemli değildir; onun için önemli olan algılama, tasavvur ve tahayyül olduğu için, somut unsur öyle ya da böyle bir şekilde gerçekten soyutlanmış, olduğundan daha farklı bir hayalin çağrışımı için bir malzeme hâline gelmiş olacaktır.

Yukarıdaki satırlarda Divan şairlerinin tercihlerini daha çok sevgiliye ait güzellik unsurlarından gül ve lâle gibi çiçeklerden yana kullandıkları, erguvanın bu çerçevede biraz daha geri planda kaldığı belirtilmişti. Gül ya da lâleden bahsetmeyen bir Divan şairini düşünmek imkânsız iken, yaptığımız araştırmalarda erguvandan bahsetmeyen çok sayıda divan şairine rastlanılmıştır. Kuşkusuz bu durumun özellikle Halk edebiyatı şairleri için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir.

Divan şairlerinin erguvanı konu edindikleri beyitlerin neredeyse tamamına yakınında renk unsurunun ön planda tutulduğu görülür. Ancak söz konusu unsur birbirinden değişik unsurlarla ve birbirinden değişik tasavvurlarla karşımıza çıkar. Söz konusu ilgiler kısaca şu başlıklar altında toplanabilir:

1. Erguvan-Sevgilinin Yüzü/Yanağı

16. yüzyılın önde gelen şairlerinden Hayâlî Bey erguvan yanak/yüz arasındaki ilgiye goncayı katarak şöyle der: “Gonca senin yüzünü görünce, çehresi utancından erguvan rengine döndü.”

Eyledi şermden görünce yüzün

Çehresin reng-i ergavâna gonca (Hayâlî Bey, K13/13)

Sunî, kırmızı sarı renklerle bir renk cümbüşü meydana getirdiği şiirinde “ey yanağı erguvan” diyerek sevgilisine seslenir ve “kaşların sarı olsa ne olur, çünkü şahların kaşlarının altın tozlu olması bir adettir.” diyerek bir geleneğe de işaret eder.

Kaşların zerd olsa n’ola ey yanağı ergavân

Şehlere âdetdür altun tozlu olmak çün kemân (Sunî, G-136/1)

2. Erguvan-Ateş

Divan şairleri içinde Bâkî kadar şiirlerinde erguvana yer veren bir ikinci şair Nev’î’dir, denilebilir. Nev’î bir şiirinde oldukça orijinal bir hayâl ile karşımıza çıkar. Mevsim kıştır ancak sürekli içki içen (beyte tasavvufî açıdan bakacak olursak sürekli olarak ilahî aşk şarabı/ateşini içen, ilahî aşkla hem-hâl olan) kişiye kışın/kesretin şiddeti tesir etmemektedir: “Sürekli bir şekilde içki içen rinde kışın şiddeti hiç etki eder mi? Çünkü yağın kar o kişi için sıcak bir pamuk, erguvan şarabı da âteş gibi gelir.” (Beyitte kar tanesi ile pamuk; erguvan şarabı ile de ateş arasında renk açısından güzel bir ilgi kurulmuştur.)

Şitânun şiddeti te’sîr ider mi rind-i mey-hâra

İsâl-i pembedür berf ü şarâb-ı ergavân âteş (Nev’î, G-198/4)

Nev’î bir başka şiirinde erguvan ile âteş arasındaki ilgiyi şöyle dile getirir: “İlkbaharın gelmesiyle birlikte açan erguvan ağacı sanki her tarafa alev saçmaktadır. Bu manzarayı gören bülbül bağa âteş düştüğünü sanır ve feryat etmeye başlar.”

Her taraftan şu’le-sâz oldu nihâl-i ergavân

Bâğa âteş düşdi sandı eyledi bülbül figân (Nev’î, M/1)

Hayâlî Bey bir şiirinde “harabat/meyhane içinde her peymânede/kadehte senin aksin görünmezse eğer, o peymâne/kadeh bana cehennem, kadehin içindeki erguvan renkli şarap da ateş olsun.”

Harâbât içre her peymânede aksin görünmezse

Cehennem ola peymâne şarâb-ı ergavân âteş (Hayalî Bey, G-215/4)

Erguvan-âteş ilgisine farklı bir açıdan yaklaşan Revanî ise “senin yaratılışınla sanasın ki kış mevsimi bahar oldu; böyle bir ortamda duman sümbül, kıvılcım nergis ve erguvan da âteş gibi görünür.”

Sanasın kim bahâr oldu şitâ faslını hulkunla

Duhân sümbül şerer nergis görünür ergavân âteş (Revânî, K-14/9)

3. Erguvan-Âşğın Kanlı Gözyaşı

Erguvan ile ilişkilendirilen bir unsur da, âşğın döktüğü kanlı göz yaşıdır. Sevgiliye ait güzellik unsurları karşısında âşık cephesinde tespit edilebilen tek unsur, kanlı gözyaşıdır, denilebilir. Âşık çeşitli nedenlerle (mecazî ya da gerçek) sevgiliye kavuşamamanın verdiği acıyla sürekli ağlamakta, göz yaşı dökmektedir. Öyle ki âşğın döktüğü gözyaşları belli bir zaman sonra, fazla ağlamaktan kıpkırmızı olan gözden akarken, sanki gözden kan damlıyor izlenimini verecektir.

Nevî bir şiirinde “tenim göz yaşlarımın kanlı olmasından dolayı erguvan ağacına dönmüştür. Aynı şekilde vücudum viran, yüzümün rengi de sapsarı kesilmiştir.

Tenüm hûn-ı sirişkünden nihâl-i ergavânîdür

Vücûdum oldu vîrân şehr-i rûyum za'ferânîdür (Nevî, G-59/1)

XVII. yüzyılın önde gelen isimlerinden biri olan Şeyhülislâm Yahya da, kanlı gözyaşı ile erguvan arasındaki ilgiyi şöyle bir beytinde şöyle dile getirir: “Gözümü baştan ayağa damla damla kan içinde gören, bu, dert ve mihnet gülbahçesinin erguvan ağacıdır.”

Ser-â-pâ katre katre kanlu yaşıyla gören çeşmüm

Nihâl-i ergavân-ı gülsitân-ı derd ü mihnet der (Şeyhülislâm Yahya, G-56-4)

Fasihî, erguvan şarabı ile kanlı gözyaşı arasındaki ilgiyi bir beytinde şöyle dile getirir. “Ey sevgili senin la'l gibi kırmızı olan dudağımın hasretiyle bâde bana kan, kanlı gözyaşım da bana erguvan şarabı oldu.”

Hasret-i la'lünle cânâ bâde kan oldu bana

Eşk-i hûnînum şarâb-ı erguvan oldu bana (Fasihî, G-4/1)

4. Erguvan-Kanlı Kılıç-Ok

Erguvanla ilişkilendirilen bir unsur da kanlı kılıç ya da oktur. Bu ilgide öne çıkan husus yine erguvanın kırmızı rengidir. Divan şairleri içinde özellikle Azmî-zâde Haletî bu tasavvuru çok sık bir şekilde şiirlerinde kullanmıştır. Aşağıda Estergon Kalesi fatihi Vezirazam Mehmed Paşa vâsfinda kaleme aldığı kasidenin bir beytinde kanlı tığ/kılıç ile erguvan fıdanı arasındaki ilgiye değişik bir tasavvurla yaklaşır ve “Onun kana bulaşmış kılıcı bir erguvan ağacıdır ki, o ağacın gölgesinde insanlar kendilerinden emin bir şekilde hoşça vakit geçirirler.” Der.

Bir nihâl-i ergavândur tığ-i hûn-âlûdı kim

Sâyesinde hoş geçer anun dem-â-dem ins ü cân (Azmî-zâde Haletî K-37/6)

5. Erguvan-Sevgilinin Elbisesi

Sevgilinin giydiği elbise de tıpkı sevgilinin yanağı gibi erguvan renkli oluşuyla dikkat çekicidir ve özellikle Bâkî erguvan-elbise ilişkisine birkaç şiirinde yer vermiştir. Bir şiirinde sevgiliye seslenerek “Sevgilim senin erguvan renkli elbiseni görüp de kan ağlasam ne olur? Çünkü akarsuya karşı yetişen

erguvan yaraşır.” diyerek sevgilinin giydiği elbise ile erguvan, şairin döktüğü göz yaşı ile de akar su arasında güzel bir tenasup oluşturmuştur

Ergavânî câmeni görüp n’ola kan aglasam

Yaraşur âb-ı revâna karşı zîrâ ergavân (Bâkî G-390/2)

Bâkî bir başka şiirinde ise “kanına girmek” deyimini başarılı bir şekilde kullanarak oldukça güzel bir hayali şöyle dile getirmiş; “O serv-i revanı/sevgiliyi ergavânî elbise giymiş sanmayınız; o, gönü hasta olan/âşık Bâkî’nin baştan ayağa kanına girmiştir.”

Kanına girmiş boyınca Bâkî-i dil-hastenüñ

Ergavânî câme geymiş sanmañ ol serv-i revân (Bâkî, G-390/6)

Aynı hayali Es’ad “Çimenlikte erguvan ağacı açıldı zannetmeyiniz. Kırmızı bir elbisesi ile bir servi boylu/sevgili gezmektedir.” diyerek dile getirmiştir:

Çemende nev nihâl-i ergavân açıldı zann itme

Hıram eyler kabâ-yı âl ile bir serv-kad dilber (Şeyhülislâm -Es’ad, K-6/8)

6.Erguvan-Şarap

Divan şairleri erguvanın renginden hareketle şarapla da ilgi kurmuşlar; bu ilgi çerçevesinde birbirinden farklı ve zengin çağrışımlara konu etmişlerdir. Sadece XVI. yüzyılın değil, bütün bir divan şiirinin önde gelen şairlerinden biri olan Bâkî’nin bir başka özelliği de şiirlerinde renk unsuruna ayrı bir önem vermiş olmasıdır. Bu bağlamda şair, özellikle erguvanın kendine has rengine ayrı bir önem vermiş, birbirinden zengin çağrışımlara konu etmiştir.

Örneğin şarap-erguvan ilişkisini konu alan bir şiirinde, Bâkî, meyhane sakinlerine şöyle seslenir: “Ey meyhane sakinleri, sakın gönlünüzde gama, kedere yer vermeyin, onları tutmayın. Eğer tutacaksınız, eğlence, safa meclisinde erguvan renkli şarap dolu kadehi tutun.” Bu beyit aynı zamanda şairin hayata bakış açısının da küçük bir göstergesi gibidir:

Ey sâkinân-ı mey-gede tutman gönülde gam

Bezm-i safâda câm-ı mey-i ergavân tutun (Bâkî G-281/1)

Necâtî Bey de erguvan-şarap ilişkisini konu aldığı bir beytinde “Ey Necâtî eğer gamdan kurtulmak istiyorsan gel, gönül cür’asını erguvanla/şarapla dolu içki kadehine at” diyerek gönlünün derinliklerinde tortulanmış gam keder cürasını erguvan renkli şarapla dolu kadehe atarak, ondan kurtulmasını ister.

Gamdan halâs ister isen gel Necâtîyâ

Dil cür’asını câm-ı mey-i ergavâna at (Necâtî Bey, G-33/7)

Divan şiirinde rind/âşık/şairin zâhid/rakibe karşı hissettiği duygunun tipik bir örneğini Hafid, Divanı’nda erguvan aracılığıyla ortaya koymuştur: “Zâhid erguvan renkli şarabı balsa sabaha kadar içer; ancak başkalarının elinde görse, sakın bu şeytan işidir, der.”

Şarâb-ı ergavân balsa içer tâ subha dek zâhid

Görünce gayrıda der ki sakın bu fi’l-i şeytândır (Hafid, G-75/4)

Nâmî de aşağıdaki beytinde zâhid yerine sofîyi koyar ve “Ey sofî, harabat/meyhane köşesine gelip erguvan renkli şarabı çek de kadeh aynasında ne gibi haller var, gör.” Der.

Ne hâlet var göre âyîne-i sâgarda ey sôfî

Gelüp kûy-ı harâbâta şarâb-ı ergavânı çek (Nâmî Divanı G-239/2)

7.Erguvan-Dil

Son olarak Fuzûlî aşağıdaki beytinde erguvanın her bir yaprağını dile getirir ve bu yaprakların sürekli bir şekilde Hz. Ali’yi methettiklerini belirtir. Beyitte erguvan yaprağı berg ile zebân/dil arasında hem şekil hem de renk açısından kurulan ilgi dikkat çekicidir. Ayrıca erguvan ağacının yaprağını açması hadisesini Hz. Ali’nin methi nedenine bağlaması da güzel bir hüs-n-i talil sanatıdır.

Sahn-ı çemende erguvân her bergini etmiş zebân

Tekrâr eyler her zaman medh-i Aliyyü’l-Murtezâ (Fuzûlî, K-8/14)

8. Diğer

Divan şiirinde âşğın temel özelliklerinden birinin sevgiliye kavuşamamanın verdiği acıyla sürekli bir şekilde ağlaması olduğu daha önce belirtilmişti. Daha çok olumsuz bir anlamla karşımıza çıkan bu beyitlerden sonra Emrî aynı temayı olumlu bir bakış açısıyla işler ve şöyle der: “Gözüm kana bulaşmış kirpiklerimle öylesine bir havuza döndü ki, sanki her taraf erguvan fidanı ile süslenmiş gibi oldu.” Beyitte kanlı gözyaşına bulanmış kirpiklerin erguvan fidanına benzetilmesi hayali işlenmiştir.

Gözüm müjgân-ı hûn-âlûd ile bir havza döndü kim

Müzeyyen ola etrâfî nihâl-i ergavân ile (Emrî, G-476/2)

Erguvanla ilgili bir başka orijinal hayal ve benzetme Bâkî’nin aşağıdaki şiirinde karşımıza çıkar. Şiirde aynı zamanda toplum hayatından küçük bir kesiti de görmek mümkündür. Şair şöyle diyor: “Erguvan ağacı/fidanı bu haliyle bağ ve baharın süsü olmuş. Sanki bayram yerinde salınarak yürüyen o seçkin sevgili midir?”

Zînet-i bâg u bahâr olmuş nihâl-i ergavân

‘Îd-gehde salınur mahbûb-ı müstesnâ mîdur (Bâkî, G-123/2)

Kuşkusuz Divan şiirinde erguvanla ilgili örnekler ve tasavvurlar yukarıdaki örneklerle sınırlı değil. Ancak, konuyu daha fazla dağıtmamak amacıyla buraya alınamayan yüzler beyit; bu konunun müstakil bir başlık altında incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Divan şairlerinin daha çok erguvanın rengini eksen alarak tasvirî ve soyut bir anlatım içine girdiklerini belirtmek gerekir. Gül ve lâle gibi çiçeklere yüklenen anlamlar benzer şekilde erguvana da yüklenmiş; bu bağlamda daha çok “gül” ile ilişkilendirilen ve sevgilinin yanağı, dudağı, elbisesi ile âşğın kanlı gözyaşlarına yapılan göndermeler çerçevesinde bir söylem dile getirilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Kenan ve Diğerleri, Fuzûlî Divanı, Akçağ yay. Ankara, 1990
- Altunyay, Korhan. “Erguvan İmgeli Şair”, Ay Işığı Kültür ve Edebiyat Dergisi, Sayı 16-17, Isparta, 2000.
- Baytop, Turhan; Türkçe Bitki Adları Sözlüğü, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1997.
- Çavuşoğlu, Mehmet, Vasfî Dîvanı, Tenkidli Basım. İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul:, 1980.
- Dursun, Haluk, Boğaziçi’nde Erguvan Bayramı” Zaman Gazetesi, 6 Mayıs 1998
- Elçin, Şükrü, Türk Edebiyatında Tabiat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1993
- Emre, Akif Erguvanlar Açmadan Şiir Okunmaz, Yenişafak Gazatesi, 12 Nisan 2005
- Gökalp, Halûk. “Fasîhî Divanı, İnceleme-Metin.” Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana, 2001.
- Hasan Doğruyol, Erguvan Üzerine, <http://www.uludag.edu.tr/dergi13/erguvan.pdf>
- Ketselli, Raif Necdet; Resimli Türkçe Kamus, Haz. Recep Toparlı ve Diğerleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara, 2004
- Kavruk, Hasan; Şeyhülislâm Yahyâ Divânı, MEB Yay. Ankara, 2001.
- Kaya, Bayram Ali. “Azmîzâde Haletî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divânı'nın Tenkitli Metni.” Doktora Tezi. Trakya Üniversitesi, Edirne, 1996.
- Küçük, Sabahattin; Bâkî Dîvânı Tenkitli Basım, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1994.

- Mütercim Âsım Efendi, Burhan-ı Katı, Haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs, Türk Dil Kurumu Yay. 2000
- Okay, M. Orhan, "Boğaziçi Hâlâ Güzel," Bir Başka İstanbul, İstanbul 2002.
- Okay, Orhan-Ayan, Hüseyin; Şeyh Gâlib, Hüsn ü Aşk, dergâh Yay. İstanbul, 2000.
- Onay, Ahmet Talat; Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1993.
- Saraç, M. A. Yekta; Emrî Divan, Eren Yay, İstanbul, 2002.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, Beş Şehir, M.E. G.S.B. Yay. İstanbul, 1988
- Tarlan, Ali Nihad; Hayâlî Bey Divanı, Akçağ Yay. Ankara, 1992.
- Tarlan, Ali Nihad; Necâtî Bey Divanı, Akçağ Yay, Ankara, 1992.
- Tulum Mertol- Tanyeri M.Ali, Nev'î Divanı, İstanbul, 1977.
- Ünal, Hacer; "XVIII.yy. Divan Şairi Hafid, Hayatı, Eseri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni." Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara, 2003.
- Ünver, Süheyl, "Erguvanlar ve Boğaziçi" Sabah Gazetesi, 12 Mayıs 1966
- Yakar, Halil İbrahim; "Gelibolulu Sun'î Dîvânı ve Tahlili." İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi., 2002.
- Yaşın, Mehmet, Erguvan Üzerine, Hürriyet Gazetesi, 4 Nisan 2004